

डॉ. मंगेश भावराव पाटील

विद्यावार्धिनी महाविद्यालय धुळे

प्रस्तावना-

आधुनिक भारतीय समाजात महिलांचे योगदान अतुलनीय आणि गहन आहे. राजकारण ते शिक्षण, व्यवसाय ते सामाजिक सेवा, कला आणि संस्कृती ते क्रीडा, एरोस्पेस ते पत्रकारिता आणि माध्यमे, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान ते साहित्य, मनोरंजन ते परोपकार, आध्यात्मिक आणि धार्मिक नेतृत्व, उद्योजकता, सामाजिक सक्रियता आणि पर्यावरण संवर्धन, स्त्रिया तयार करत आहेत. प्रत्येक क्षेत्रात प्रभाव. त्यांचे कठोर परिश्रम आणि दृढनिश्चय त्यांच्या उल्लेखनीय सामर्थ्याचा आणि लवचिकतेचा पुरावा आहे. या संशोधन लेखाचा उद्देश भारतीय समाजाच्या प्रगतीमध्ये स्त्रिया ज्या विविध मार्गांनी योगदान देत आहेत त्या शोधून काढणे, त्यांच्या कर्तृत्वाची कबुली देणे आणि भारतातील महिलांसाठी अजूनही अस्तित्वात असलेली आव्हाने ओळखणे हा आहे.

स्त्रियांमध्ये सहनशीलता, नाविन्यता, सौंदर्याची जाणीव, बचतवृत्ती, संघ प्रेरणा, स्मरणशक्ती हे गुण निसर्गतः अधिक आहेत. स्त्री सृजनशील आहे कारण निसर्गाने निर्मितीचा अधिकार स्त्रियांना दिला आहे. स्त्री मुळातच सबला आहे. जरी संविधानाने स्त्री व पुरुष यांना समान अधिकार दिले असले तरी भारताच्या पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे स्त्री आज समाज व कुटुंबाच्या बंधनात अडकून पडली आहे. तिने 'प' अर्थात पिता, पती, पुत्र यांच्या आदेशाने आणि बंधनाने ती आपले आयुष्य काढते आहे. अगदी कामकाजी व्यवसाय नोकरदार महिलांशी चर्चा केली असता त्या देखील स्वतःला सक्षम मानत नाहीत. त्यांच्या दृष्टीने महिला सबलीकरण म्हणजे फक्त कार्यक्रम व्याख्यान आहे. पण तसे न होता वास्तविकतेत महिलांना त्यांच्या क्षमतांची जाणीव करून वैयक्तिक स्वातंत्र्य व निर्णय घेण्याचा अधिकार मिळणे होय महिला या देशाचे भविष्य ठरवणारी शक्ती आहे. आणि त्यामुळे ही शक्ती सुदृढ व सक्षम बनविणे ही समाजाची जबाबदारी आहे. आपल्या देशाची अर्थी लोकसंख्या ही महिलांची आहे या लोकसंख्येसाठी सरकारद्वारे मातृ दिवस, महिला दिन, बालिका दिन, जननी सुरक्षा अभियान असे कार्यक्रम राबविले जातात. त्यामुळे समाजात स्त्री शक्तीचे महत्त्व व अधिकार जागृत केल्याचे काम केले जाते.

मानवी जीवनातील उत्क्रांतीचे टप्पे लक्षात घेतल्यास किमान आदिकालीन प्रवास लक्षात घेतल्यास मानवी जीवनात खऱ्या अर्थाने स्थिरता प्राप्त करून देऊन त्यांच्या जीवनाला विशिष्ट आकार देण्यासाठी स्त्रियांचा वाटा निश्चितच मोठा आणि अत्यंत महत्त्वाचा राहिलेला आहे. धर्मशास्त्रापासून-तर्कशास्त्रा पर्यंत, भूगोलापासून-खगोलापर्यंत आणि पाककलेपासून ते विविध प्रकारच्या कला कौशल्याने मानवी जीवनामध्ये स्त्रीने मोलाची भर घातली आहे. शिक्षण, राजकारण, अर्थकारण, साहित्य, संगीत, क्रीडा, चित्रपट, संशोधन, उद्योग, व्यवसाय, संरक्षण, पत्रकारिता या क्षेत्रांमध्ये महिलांनी आपला वेगळा ठसा उमटविला आहे. स्त्रीला मिळालेले नवसृजनाचे वरदान आणि तिच्याकडे उपजत असलेली कल्पकता, चिकाटी व जिज्ञासा यामुळेच तिच्या वाट्याला परावलंबी आणि गुलामीचे जीने येऊनही स्त्रीने प्रत्येक क्षेत्रात आपले वेगळे अस्तित्व तर सिद्ध केलेच पण त्या-त्या काळात एकूण मानवी जीवन चक्राला गती प्राप्त करून दिली आहे. स्त्री मुळातच कला, कौशल्य आणि अनेक शोधांची जननी असून तिने आपल्या कल्पकतेने अनेक गोष्टींची निर्मिती केल्या आहेत. अन्न, वस्त्र, निवारा ही मानवाची मूलभूत गरज पण ती कशी पूर्ण करायची हा आदिमानवा पुढील महत्त्वाचा प्रश्न होता तेव्हा स्त्रियांनी सूक्ष्मदृष्टीने पहिले पाऊल उचलले आहे. या संदर्भात लिप्स हा मानव वंश शास्त्रज्ञ म्हणतो, "मानवाच्या प्राथमिक अवस्थेत पारध म्हणजे शिकार करून पशुचे मांस, वनस्पतीची कंदमुळे, फळे किंवा दाणे, बिया खाऊन आपली अन्नाची गरज भागविण्याच्या काळात स्त्रियांनी काठीने जमीन खरडून त्यावर दाणे पेरायची असा शेतीचा आरंभ केला. उकरण्याच्या काठीचा उपयोग मुख्यत्वे स्त्रियाच पूर्वापार करित आलेल्या आहेत. त्यामुळे शेती ही स्त्रियांनी जगाला दिलेली देणगी आहे."^१ आणि खरोखरच शेतीच्या शोधामुळे अन्नाच्या शोधात भटकणाऱ्या माणसाच्या जीवनात स्थिरता येऊन त्याला पुढील प्रगतीची शिखरे पदाक्रांत करता आली हे सत्य कुणालाच नाकारता येणार नाही.

नेतृत्व, धाडस, संघटन सारख्या कुठल्याही क्षेत्रात स्त्रिया मागे राहिलेल्या नाहीत. पुराणकालीन स्त्रीसत्तेची आद्यराणी नीतीपासून स्वराज्य संकल्पक राजमाता जिजाऊ पर्यंत आणि राणी दुर्गावती, राणी चन्नम्मा, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, अहिल्याबाई होळकर यासारख्या शूर धाडसी विरांगणांनी शत्रू पक्षाला पळता भुई थोडी केली होती. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये कमलादेवी चटोपाध्याय, अरुणा असफअली, कल्पना दत्त, बिनादास, कमला दास गुप्ता यासारख्या महिला हिरीरीने सहभागी झाल्या होत्या. महात्मा गांधी यांची दांडी यात्रा किंवा मिठाचा सत्याग्रह असो. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांचा चवदार तळ्याचा सत्याग्रह या

चळवळीमध्ये अनेक महिलांचे सक्रिय योगदान राहिलेले आहे. तेवढेच नव्हे तर संविधान निर्मितीतही २६६ सदस्यांपैकी १५ महिला सदस्य होत्या ही संख्या तुलनेने कमी दिसत असली तरीही त्यात दुर्गाबाई देशमुख, बेगम अजाज रसूल, हंसाबेन मेहता, सरोजिनी नायडू, डॉ. विजयालक्ष्मी पंडित, सुचिता कृपलानी या महिलांनी घटना समितीच्या सर्वच चर्चासत्रामध्ये अनेक विषयांवर सांगोपांग चर्चा करून निर्भीडपणे आपली मते मांडलेली होती आणि त्यांनी केलेल्या सूचना पुढे घटनेच्या कलमांमध्ये परिवर्तित झालेल्या दिसून येतात. एखादी स्त्री देशाचे नेतृत्व किती उत्कृष्टपणे करू शकते हे इंदिरा गांधींनी पंतप्रधान असताना दाखवून दिले. तसेच सरपंच पदापासून ते राष्ट्रपती पदापर्यंत स्त्रियांनी जी झेप घेतली ती अत्यंत कौतुकास्पद आणि अभिमान वाटावा अशीच आहे. तामिळनाडूतील आपल्या वयाची शंभरी पार केलेल्या १०५ वर्षांच्या पण्णामल आजीनांसन यांना २०२० चा पद्मश्री पुरस्कार प्रदान करण्यात आला. तो त्यांच्या साठ वर्षांपासून यशस्वीपणे सेंद्रिय शेती पद्धतीने करित असलेल्या शेती आणि त्यासाठीच्या जागृतीमुळे, तसेच राहीबाई पोपरे ही महिला एक ध्येयाने झपाटून देशी विविध वाणांच्या बियांची बँक तयार करते. कृषी क्षेत्राशी असलेले पारंपारिक नाते अधिक दृढ करण्याचा तिचा हा प्रयत्न वाढते रासायनिक खते, औषधे आणि बियाणांना आळा घालून मातीची सुपीकता जपणे त्याबरोबरच त्यातून पर्यावरण संवर्धन हा संदेश देण्याचाही तो एक प्रयत्न म्हणता येईल.

सामाजिक सुधारणेच्या कार्यातही स्त्रियांचा पुढाकार राहिलेला आहे गोदावरी परुळेकर, अनुताई वाघ, नर्मदा बचाव आंदोलनाच्या नेत्या मेधा पाटकर, लोक बिरादरी प्रकल्पाच्या मंदा आमटे, आरोग्य क्षेत्रात काम करणाऱ्या राणी बंग, अनाथांची माता सिंधुताई सपकाळ, आसामच्या दुर्गम भागात तेथील डायन हडळ भूताळी या प्रथे विरुद्ध लढा देणारी बिरूबाला बायदेव राभा किंवा अशी कितीतरी नावे घेता येतील की या महिला अनाथ विस्थापित किंवा दुर्गम जंगलात राहणाऱ्या आदिवासी पासून ते शहरात झोपडपट्टीत राहणाऱ्या सर्वसामान्य माणसांपर्यंत शोषित विस्थापितांचे जगणे सुकर करण्याचा प्रयत्न करित आहेत. संघर्ष करित आहेत. त्यांचा कार्याने खरी मानवता काय असते हे दाखवून दिले आहे.

साहित्य क्षेत्रामध्ये ही सुरुवातीला दळण गीत, लोकगीत आणि जात्यावरच्या ओवीने आपल्या भावानुभूतीला वाट करून देणाऱ्या स्त्रीने आज साहित्याच्या विविध प्रकरणातून आपल्या विश्वव्यापक जीवन जाणिवेच्या निर्मितीने साहित्याचे दालन समृद्ध केले आहे. नियतकालिके, वृत्तपत्रे, प्रकाशन, संस्थाही त्या अतिशय उत्तम पद्धतीने चालवत आहेत. अनेक महिलांचा प्रवास सामान्य स्त्री ते सुपरवूमन पर्यंत थक्क करणारा आहे. आज कोणतीही क्षेत्र स्त्रीला वर्ज्य राहिलेले नाही. विविध क्षेत्रात महिलांनी आपला वेगळा ठसा उमटविलेला आहे. लता मंगेशकर, किरण बेदी, कविता राऊत, अरुंधती भट्टाचार्य, वंडरवुमन डॉ. सीमा राव ही नावे सर्वश्रुत आहेत. एकूणच काय तर मराठीतील सुप्रसिद्ध कवी पी. विठ्ठल म्हणतात की, “ही पृथ्वी स्त्रीलिंगी आहे. आणि या सृष्टीला सुजलाम, सुफलाम, वैभवशाली व सुंदर बनवणारी प्रत्येक गोष्ट स्त्रीलिंगी आहे. ‘मातीची ओल’ स्त्रीलिंगी, संवेदना, भावना, वाणी, भाषा, लिपी, स्त्रीलिंगी. गाणी, लेणी, रांगोळी हे सर्व काही स्त्रीलिंगी आहे.”२ तेव्हा आपल्या या विस्तृत अवकाशातील स्त्रीला जाणीव असावी. तसेच आज शिक्षणामुळे स्त्री जीवनात निश्चितच बदल झालेला आहे. यात बदल झाला पाहिजे त्यासाठी शिकलेल्या, नोकरी करणाऱ्या महिलांनी आपला दृष्टिकोन अधिक विशाल बनवला पाहिजे. वर्तमान परिस्थितीत स्त्रियांवर होणारे अन्याय, अत्याचार, बलात्कार किंवा त्यांच्या हत्या या घटनांना पायबंद घालण्याची ताकद कायद्यापेक्षा स्त्रीमध्ये निश्चितच अधिक आहे त्यांनी ते दाखवून द्यावी. तसेच समाजाचा स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन व पुरुषाची मानसिकता सुद्धा स्त्रीच बदलू शकते. पण त्या दृष्टीने तिने आधी स्वतःला बदलले पाहिजे. अंधश्रद्धेने कुठल्याही गोष्टींवर झापडबंद अवस्थेत विश्वास न ठेवता तिने तिला लाभलेल्या जिजाऊ, सावित्रीचा दैदिप्यमान वारसा खऱ्या अर्थाने जपला पाहिजे. आपल्या स्वातंत्र्याचा उद्धोष करावा यातच तिचे खरे हित असून तिचे भविष्य उज्वल आहे. यात शंका नाही

प्रसिद्ध लेखिका डॉ. लीला पाटील यांनी त्यांचे पुस्तक ‘भारतीय स्त्री जीवन’ या पुस्तकाच्या पहिल्या प्रकरणात स्त्रीची गाथा व्यक्त केली आहे. आजच्या आधुनिक काळात स्त्रीला घटनेने पुरुषाच्या बरोबरीचे स्थान दिलेले आहे. सामाजिक, राजकीय, वैवाहिक व धार्मिकतेच्या बाबतीत तिच्यावर लादलेली अन्याय, विषमता थोड्याफार प्रमाणात कायद्याने दूर केलेली दिसून येते. स्वातंत्र्यलढ्यात हिरीरीने लढणारी ही महिला आता आधुनिक काळात तेवढ्याच हिरीरीने आत्मविश्वासाने कार्य करू लागलेली आहे. आज भारत देशाच्या काना-कोपऱ्यात आणि प्रत्येक क्षेत्रात आधुनिक स्त्रीने बाजी मारली आहे. असे एकही क्षेत्र सुटले नाही जेथे स्त्री ने कार्य केलेले नाही. वैयक्तिक पातळीवर मोठी कामगिरी करित असताना तिच्या कार्याचा उपयोग देशासाठी सुद्धा होऊ लागला आहे. उच्च पदावर महिलांचे स्थान निश्चित होऊ लागलेले आहे. आज स्त्रीचे सामाजिक स्थान लक्षात घेताना किंवा विसाव्या शतकातील स्त्रीच्या दर्जाविषयक बोलताना महत्त्वाची बाब अशी लक्षात येते की, “स्त्री ही पुरुषापेक्षा कनिष्ठ नाही हे मान्य झालेले आहे.”३ एका फ्रेंच लेखिकेने असे म्हटले आहे की “स्त्री ही स्त्री म्हणून जन्माला येत नाही, तर ती संस्कारामुळे स्त्री बनते.”४ म्हणजेच स्त्री ही पुरुषाच्या बरोबरीने विविध क्षेत्रात काम करू शकते हे मान्य झालेले आहे.

आधुनिक काळात स्त्रियांचा राजकारणात हस्तक्षेप वाढलेला बघायला मिळतो. केवळ महिलांचे प्रश्न आणि महिला मतदार यांचा विचार न करता संपूर्ण गाव, गावाचे प्रश्न, गावाचा विकास यांचा विचार होताना दिसत आहे. ७३ व्या घटना दुरुस्ती नंतरच्या दोन निवडणुका महिला लढल्यास नाहीत. त्यांच्या वतीने या महिलांचे पती, भाऊ, वडील, सासरे हेच निवडणूक लढले. निवडणूक म्हणजे महिलांनी आपल्या परिवारातील पुरुषांना दिलेले कंत्राट होते. पण आता निवडणुकीचा त्या स्वतः विचार करतात. निवडणुकीचे पॅनल निश्चित करण्यापासून प्रचाराची आघाडी सांभाळण्यापर्यंत सर्व जबाबदाऱ्या महिला यशस्वीपणे पार पाडत आहेत. केवळ ग्रामपंचायत किंवा पंचायत समितीतल्या राजकारणातच नव्हे तर काही महिला यापुढे जाऊन जिल्हा परिषद आणि विधानसभेच्या राजकारणात विचार करताना दिसत आहेत. नको रे बाबा ती निवडणूक आणि पंचायतीत आमदार ग्रामसभेत जाऊन आपण काय करायचं सगळी गडी माणस जमलेली असतात असं म्हणणाऱ्या स्त्रिया आज ग्रामपंचायत आणि पंचायत समितीच्या पुढे जाऊन आमदार खासदार होण्याचा विचार करत आहेत. आपल्या घर संसाराचा गाडा हाकत त्या गाव आणि राज्याचा कारभार करण्याचा विचार करतात. एका बाजूला स्त्रिया राजकारणात सक्रिय होत आहेत. केवळ बाहुल्या बनवून नव्हे तर खऱ्या अर्थाने राजकारणी बनवून राजकारभार करीत आहेत. अशा वेळेला या स्त्रियांना नाउमेद करणारे, मागे ढकलणारे, डावपेच करणारे पुरुष, राजकारणी वावरताना दिसत आहेत. कारभारणी जितक्या सक्षमपणे कारभार ताब्यात घेत आहेत त्याचं बरोबर नवनवीन आव्हानांना सुद्धा समोर येत आहेत. ज्या कारभारणी स्वच्छ राजकारण, पारदर्शी कारभार करीत आहेत त्यांना माजी करण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्यांना उमेदवारी नाकारण्यापासून ते निवडणुकीत पाडणे, पक्षांतर, बंदी यासारख्या कायद्यात अडकवून सत्तेतून बाहेर काढणे अशा विविध डावपेचांचा वापर केला जातो. म्हणून शीला रोबॅथाम या म्हटले आहे-“सर्व माणसांच्या मुक्ती शिवाय स्त्री मुक्ती शक्य नाही. स्त्रियांच्या क्रांतीकारी कार्याला पुरुषप्रधान व्यवस्थेमुळे अंपगत्व येते.”^५ आज ग्रामसभा, महिला ग्रामसभा निमित्ताने निर्णयात गावाचा सहभाग वाढताना दिसतो. थोडक्यात राजकीय पक्ष घराण्याशी संबंधित महिलांना राजकीय संधी देतात. राज्यामध्ये जवळपास १००% महिला घराण्याशी संबंधित दिसतात. त्यांचे उत्तम उदाहरण म्हणजे महाराष्ट्रातही दिसते. उदाहरणात सुप्रिया सुळे, भावना गवळी, हिना गावित, पंकजा मुंडे, प्रीतम मुंडे, पुनम महाजन, रक्षा खडसे, भारती पवार, नवनीत राणा यामुळे पक्षांनी महिलांच्या प्रतिनिधित्वाचा प्रश्न घराणेशी जोडलेला दिसतो.

आधुनिक विज्ञानवादी युगातही आज महिला मागे दिसत नाहीत. डॉ. मेधा खोले सारखी महिला हवामान शास्त्र या विषयात उल्लेखनीय संशोधन तर करतेच शिवाय वेधशाळेच्या संचालन पदाची धुरा यशस्वीरित्या सांभाळताना दिसते. डॉ. आदिती पंत ही महिला संशोधक अंटार्क्टिका मोहिमेवर जाणाऱ्या संशोधक पथकात सामील होते आणि एकदा नव्हे तर दोनदा या मोहिमेत सहभागी होऊन मोलाचे संशोधन करते. डॉ. रजनी भिसे सारखी एक महिला शास्त्रज्ञ जीवाचं रान करीत खेडोपाडी जाऊन विडीच्या कारखान्यात काम करणाऱ्या तरुणांना आणि महिलांना होणाऱ्या कर्करोगांवर संशोधन करते. कमल रणदिवे सारखी डायनामिक स्त्री कर्करोग संशोधना वर काम करणाऱ्या एका संस्थेच्या संचालक पदाची धुरा यशस्वीपणे सांभाळते. सह्याद्रीच्या कुशीत वसलेल्या कळवे गावाची डॉ. चंदा जोग नावाची महिला अवकाशातल्या दीर्घिका आणि यात निर्माण होणारे तारका समूह यावर जगभरात प्रशंसनीय ठरणार काम करते. नॅनो टेक्नालॉजीवर संशोधन करणाऱ्या डॉ. दीप्ती देवबागकर, सूक्ष्म शास्त्रामध्ये संशोधन करणाऱ्या डॉ. सुलभा पाठक, पुण्यामध्ये इलेक्ट्रॉनिक्स आणि पदार्थरचनाशास्त्र हे विषय शिकविणाऱ्या आणि त्याच विषयात संशोधन करणाऱ्या डॉ. संगीता काळे अशा एक नव्हे अनेक महिला शास्त्रज्ञांनी आजवर अनेक विषयात संशोधन पर काम केलेले आहे आणि काही काही जणी तर अजूनही कार्यरत आहेत. त्यांनी आपल्या कामाने जगभरात भारत देशाची मान उंचावली आहे.

प्रत्येक कालखंडात काही तुरळक स्त्रियांना परिस्थितीला आव्हान देण्याचा प्रयत्न करावा लागला. मध्ययुगीन कालखंडात जनाबाई, मुक्ताबाई, कान्होपात्रा या स्त्रियांनी अध्यात्मिक मुक्तीचा स्वर आपल्या ओवी अभंगातून अडवला. तर वासहतिक कालखंडात ताराबाई शिंदे, पंडिता रमाबाई यांनी वैचारिक साहित्याची निर्मिती करून स्त्रियांच्या प्रश्नांची मांडणी केली. १९२० नंतर विभावी शिस्तर नव्याने शिक्षित झालेल्या आणि नोकरी व्यवसायात रूढ बघणाऱ्या स्त्रियांची भावनिक आंदोलने आपल्या कथा कादंबऱ्यांमधून समर्थपणे अभिव्यक्त करायला लागल्या. १९६० नंतर कमलबाई देसाई त्यांनी आपल्या कथेतून आणि कादंबरीतून आधुनिक स्त्रियांची माणूस म्हणून जगताना होणारी घुसमट व्यक्त केली. तर १९७५ नंतर आधुनिक स्त्रियांच्या नवसंवेदनांना गौरी देशपांडे, मेघना पेटे, सानिया, शांता गोखले, प्रिया तेंडुलकर, कविता महाजन यासारख्या लेखिकांनी वाट करून दिली. कवितेच्या क्षेत्रात मलिका अमर शेख, रजनी परुळेकर, संध्या रंगारी यासारख्या कवयित्रींनी बाईंचा माणूसपणापर्यंतचा प्रवास अधोरेखित केला. आत्मचरित्राच्या क्षेत्रात सुनीता देशपांडे, मल्लिका अमर शेख, उर्मिला पवार यांचे आत्मचरित्रे या सजग भानातून निर्माण झालेली दिसतात. अशा काही लेखिका, कवयित्री ह्या आपल्या लेखनाच्या माध्यमातून स्वातंत्र्याची मूल्ये आणि त्यांचे महत्त्व हे व्यक्त करताना दिसतात.

सारांश- भारत सरकार महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी काम करत आहे आणि लैंगिक समानतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी विविध धोरणे आणि उपक्रम सुरु केले आहेत. या प्रयत्नांनंतरही, महिलांना अजूनही लिंग-आधारित हिंसा, गरिबी आणि भेदभाव यासारख्या असंख्य आव्हानांना तोंड द्यावे लागते. तथापि, त्यांच्या चिकाटीने, दृढनिश्चयाने आणि कठोर परिश्रमाने भारतातील महिलांच्या उज्वल भविष्याचा मार्ग मोकळा झाला आहे. आधुनिक भारतीय समाजात महिलांचे योगदान अमूल्य आहे आणि त्यांचे प्रयत्न ओळखले पाहिजेत आणि ते साजरे केले पाहिजेत. त्यांनी हे सिद्ध केले आहे की कोणतीही गोष्ट अशक्य नाही आणि स्त्रिया त्यांच्या मनाने काहीही साध्य करू शकतात. अशा प्रतिभावान, कर्तृत्ववान आणि दृढनिश्चयी महिलांचा भारताला अभिमान आहे आणि आगामी काळातही त्या आपला ठसा उमटवत राहतील अशी आशा आहे.

संदर्भ ग्रंथ-

- १) गोटे शुभांगी, महिला सबलीकरण स्वरूप व समस्या, वरद पब्लिकेशन, औरंगाबाद पृष्ठ क्र. ४७
- २) प्रभाकर संझगिरी, मानवाची कहाणी, मुंबई श्रमिकसंघ मुंबई, चौथी आवृत्ती, १९९९ पृष्ठ ९५
- ३) डॉ लीला पाटील, भारतीय स्त्री जीवन, मेहता पब्लिशिंग हाउस पुणे, १९९० पृष्ठ क्र. १५
- ४) डॉ लीला पाटील, भारतीय स्त्री जीवन, मेहता पब्लिशिंग हाउस पुणे, १९९० पृष्ठ क्र. १६
- ५) डॉ. वंदना महाजन, सांस्कृतिक प्रवाहाची स्त्रीवादी समीक्षा, स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे, २०११ पृष्ठ क्र. ९६